

Tarihe Yön Veren Çeviriler Septuaginta ve Reşid Taşı (Rosetta)

Emra Durukan, Mersin

Öz

Bu çalışmada, tarih boyunca yapılmış çeviriler arasından, tarihin seyrine yön verenler içinde bulunan Septuaginta adlı Tevrat çevirisi ve Reşid taşının çevirisi irdelenmektedir. Çalışmanın amacı, çevirinin her zaman sadece işlev odaklı bir uygulamadan ibaret olmadığını; bilakis sosyoloji, siyaset, ekonomi, din gibi alanlarla etkileşim içerisinde bulunan ve insanlık tarihini belirleyebilecek ölçüde önemli bir etkinlik olabileceğini belirginleştirmektir. Çalışmada, ilgili çevirilerin tarihi olgular üzerindeki etkileri ortaya konmaktadır. Çalışma kapsamında irdelenen her bir çeviri etkinliği, ortaya çıkış nedenleri ve – özellikle de tarih akışının seyrini değiştirecek – etkileri bakımından ele alınıp yorumlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çeviri Tarihi, Tevrat, Septuaginta, Rosetta, hiyeroglif.

Abstract

Translations Leading History: Septuagint and Rosetta

In this study, among the translations made throughout history, the translation of the Torah called Septuaginta and the translation of the Rosetta stone, which have both guided history, are examined. The aim of the work is to concretize that translation is not always just a function-oriented application; but it is also an important activity that can interact with sociology, politics, economics and religion and can even be as important as to determine human history. In the study, the effects of the mentioned translations on historical events are revealed. Each translation activity examined in the scope of the study is interpreted in terms of its causes and effects that especially were able to change the flow of history.

Keywords: translation history, Torah, Septuagint, Rosetta, hieroglyph.

1. Giriş

Çeviribilim çalışmaları çerçevesinde çeviriye ilişkin farklı dönemlerde farklı tanımlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda çevirinin örneğin iletişim odaklı bir kodlama işi (Kade 1980: 75 vd.), bir anlam aktarımı ya da yorumlama (Seleskovitch/Lederer 1984: 8 vd.) veya kültürler arası ve duruma bağlı bir aktarım (Reiß ve Vermeer 1991: 58) olarak tanımlandığını içeren çok sayıda yaklaşım görmek mümkündür¹. Ancak tarih penceresinden irdelendiğinde çevirinin tanımsal sınırlarının önemli ölçüde genişlediği de gözlemlenebilir. Bu bağlamda bu çalışmada (edinilen tarihsel ve arkeolojik belge ve bilgilerin sınırları dâhilinde) insanlık tarihi boyunca çevirinin salt kendi özsel tanımları dışında, tarih çizgisinin seyrini dahi değiştirebilecek bir güce ve işleve sahip olduğu irdelenmektedir.

¹ Yaklaşımların niceliği için bkz. örneğin Stolze 2011:5 vd.

Belirlenmiş bu amaç doğrultusunda, Hellenistik Dönem ve Yakın Çağ dönemlerinde gerçekleştirilmiş ve örneğin medeniyet tarihi, kültür ve düşünce tarihi, din, uluslararası sosyolojik ve siyasi ilişkiler açısından oldukça büyük bir önem taşıyan, birbirinden bağımsız iki ayrı çeviri etkinliği ele alınmaktadır. Bunlar kronolojik sırasıyla *Septuaginta* adlı Tevrat çevirisi (MÖ 3. yüzyıl) ve *Reşid Taşı* (Rosetta Stone) yazıtının çevirisi (19. yy) etkinlikleridir.

Çalışma, ilgili dönemlerin tarihi, ideolojik, dini ve kültürel koşullarını göz önünde bulundurarak, bu koşullar altında yapılmış olan çevirilerin amaç, işlev ve etkilerini somutlaştırma amacını taşımaktadır. Ayrıca yine çalışmanın amacı; ele alınan çevirilerin kendi koşullarına göre medeniyet tarihi, kültür ve düşünce tarihi, din, uluslararası sosyolojik ve ideolojik ilişkiler açısından nasıl bir anlam ve önem taşıdığını saptamaktır. Salt çeviri tarihinin aktarılmasının ve gerçekleştirilmiş çevirilerin kronolojik bir sıra içinde yansıtılmasının ötesinde, bu çalışma, birbirinden bağımsız çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen iki çeviri etkinliğinin, tarihin seyrinin değişmesine nasıl ve hangi ölçüde katkı sağladığını ve hatta bu seyri değiştirdiğini ortaya koyma amacındadır.

2. Tevrat ve Tevrat'ın Yunancaya Çevirisi Septuaginta

2.1 Tevrat, Septuaginta ve Hellenizasyon

Septuaginta², Tevrat'ın İbrancadan Yunancaya yapılmış çevirisine verilen isimdir. Tevrat, 1947-1956 yılları arasında Filistin'de Ölüdeniz'in kıyısındaki Qumran mağarasında bulunan el yazmalarının da teyit ettiği üzere, İbranca³, kısmen Aramca⁴ yazılmış ve bir bütün metin olarak tasarlanmıştır (Antes 2013, Çoban 2011: 99 vd.). Diğer kutsal sayılan metinler gibi Tevrat da tek bir kez tek bir kişi tarafından değil, farklı dönemlerde farklı kişiler tarafından derlenmiş bir metindir. (Adam 1997: 399) Bu nedenle tarihlenmesinin noktasal olarak yapılması doğru değildir. Nitekim örneğin yazılış tarihleri MÖ 2. yüzyıl olan *Vaticanus*, *Sinaiticus* ve *Alexandrinus* olmak üzere üç adet Tevrat nüshasının günümüze kadar neredeyse eksiksiz olarak ulaşması, Tevrat metinlerinin çokluğunu belgelemektedir. Tevrat daha sonraki dönemlerde revize edilerek ve Yeni Ahit ile genişletilerek Hıristiyanlar için İncil'in bir parçasını oluşturmuştur (bkz. www.kitabimukaddes.com).

Septuaginta, Musa'nın ilk beş kitabının çevirisinden oluşmaktadır, yani Tanah⁵'ın ilk beş bölümünün Yunancaya çevirisini kapsamaktadır. Bu bölümler, dünyanın

² *Septuaginta* sözcüğü Latince bir sözcüktür ve yetmiş anlamına gelmektedir. Latinceye, Yunanca adı *Κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα* (*Kata tous Hebdomekonta* = „yetmiş kişiye göre“) ifadesinden aktarılmıştır. Bu sayı, Aristeas'ın Mektubunda aktarılan anlatıya göre çeviriyi ortak tamamlamış yetmiş iki çevirmeni simgelemektedir. Septuaginta çeviri metni, Roma rakamları olan ve yine yetmiş anlamına gelen LXX rakamları ile de gösterilmektedir (Williams/Wallace 1999; Fabry 2007; Rajak 2008).

³ İbranca, bilinen en eski dillerdendir (Tosun 2005: 138) ve Sami dil ailesine ait bir dildir.

⁴ Aramca, Sami dil ailesine ait bir dildir. Bu dilin adı, günümüz Suriye topraklarının eski adı olan Aram sözcüğünden türemiştir. Eski Yahudi yazınının önemli bir kısmı Aramca yazılmıştır (Çoban 2011: 98). Günümüz Arapça dili Aramca ya da Aramice dilinden türemiştir. Ayrıca günümüz İbranca ile Aramca arasında da önemli benzerlikler bulunmaktadır (Galanti/Ceviz/Yıldız 2004: 98 vd.).

⁵ Aktarılan bilgilere göre, İbranca yazılmış olan Tanah, MÖ yaklaşık 12. yüzyıl itibarıyla yazılmaya başlandığı kabul edilen ve Tevrat ile Zebur'u da kapsayan, Musevilik dininin kutsal yazılarının bütünüdür. Tevrat ise, yirmi dört kitaptan oluşan Tanah'ın ilk beş kitabına verilen isimdir ve aynı

yaratılışını anlatan *Genesis (Tekvin)* metninden, Yahudilerin Mısır'dan çıkıp Kenan⁶ bölgesinde bir devlet kurarak kurtuluşlarını anlatan *Exodus (Çıkış)* metninden ve ilkeler ile buyruklar içeren *Leviticus (Levililer)*, *Numeri (Sayılar)* ve *Deuteronomium (Tesniye)* metinlerinden oluşan kitaplardır (bkz. Antes 2013). Söz konusu çeviri, MÖ 3. yüzyılın ortalarında İskenderiye kentinde birçok çevirmenin katkısıyla ortaya çıkarılmıştır. (Fabry 2007: 10) Günümüzde artık bir kurgu olarak kabul edilen *Aristeas'ın⁷ Mektubu (Letter of Aristeas)* metnine göre, Mısır Kralı II. Ptolemaios, okunamayan kutsal bir Yahudi kitabından haberdar olmaktadır. Ünlü İskenderiye Kütüphanesi'ne kazandırmak üzere bu kitabın tercüme edilmesi için, yoğun diplomatik girişimlerden sonra yetmiş iki seçilmiş ünlü çevirmeni Pharos⁸ Adası'na getirtmeyi başarmıştır (Hengel 2002: 25 vd.; Rajak 2008: 176 vd.). Aktarılan anlatıya göre söz konusu çevirmenler, bilgiye büyük bir önem atfeden kral tarafından zengin sunumlarla ağırlanırken, Tevrat çevirisini bu adada olağanüstü bir uyum ve başarıyla tam yetmiş iki günde tamamlamaktadırlar. Bu çeviriye katkı sağlayan çevirmenlerin Yahudiyeli Yahudilerden mi, yoksa İskenderiyeli Yahudilerden mi oluştuğu tam uzlaşa sağlanmış bir konu değildir (Williams ve Wallace 1999: 53 vd.). Ancak çevirmenler grubunun karma bir grup olduğu olasılığının yüksek olduğu kabul edilmektedir. Kutsal bir kitabın çevirisinde çevirmenin yorumlama yetisi ve yaratıcılığı olmazsa olmazdır ve Yahudiye bilginlerinin de bu özelliklere sahip oldukları kabul edilmektedir. Ancak örneğin çeviri metninin bazı kesitlerinde kullanılan Yunanca yazın üslubundaki yüksek düzey, çevirmenlerin sadece Yahudiye'den gelen Yahudilerden değil, aynı zamanda İskenderiyeli Yahudilerden de oluştuğuna işaret etmektedir (Rajak 2008: 193). Nitekim Hellenizasyon nedeniyle İskenderiyeli Yahudilerin Yunancaya oldukça hâkim oldukları, hatta gündelik dil olarak kullandıkları bilinmektedir.

Bir Tevrat çevirisi olan Septuaginta MÖ 3. yüzyılda, Hellenizasyon sürecinde gerçekleştirilmiştir (Fabry 2007: 10 vd.). Hellenizasyon ya da Hellenleştirme, Yunanlılar tarafından yayılmak ve güçlenmek amacıyla başlatılan, bir politika aracı olarak çeviriyi de dâhil eden, bilinçli bir harekettir. Yunanlıların bu girişimi sonucunda MÖ 3. yüzyıldan itibaren, Yunan hâkimiyeti altına giren coğrafyalarda başta olmak üzere, Yunan kökenli olmayan insanların da; toplumsal, siyasi, felsefi, yazınsal, kültürel ve dilsel açıdan Yunan medeniyetinin değerlerini üstün görerek benimseyip yaşatmışlardır. Hatta yerel kültürlerin bu bağlamda çoğunlukla kendi kültürlerini yadırgayıp gizledikleri, kendilerine ve çocuklarına Yunanca isimler bile verdikleri bilinmektedir (bkz. Williams ve Wallace 1999: 44 vd.; Momigliano 1998: 7 vd.; Hengel 1980: 50 vd.). Bu atmosferde gerçekleştirilmiş olan çevirinin kendilerinin lehine gerçekleştiği göz önünde tutularak, İskenderiyeli Yahudilerin çevrilmiş metne yazınsal, eğitsel ve sosyal anlamda oldukça büyük katkılar sağladıkları varsayılmaktadır (Rajak 2008: 193).

zamanda İncil'in *Eski Ahit* kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle *Musa'nın Beş Kitabı (Pentatheukos)* olarak da bilinmektedir (bkz. www.kitabimukaddes.com). Tanah, Hristiyanlarca da Müslümanlarca da kutsal kabul edilmektedir. Bununla birlikte Hristiyanlar Tanah'ın bir kısmını *Eski Ahit* olarak anmakta ve farklı şekillerde yorumlamaktadırlar. Müslümanlar ise Tanah'ın bir kısmını kutsal kabul etmektedir.

⁶ Antik Filistin topraklarında Şeria nehrinin batısında kalan bölgeye verilen isimdir.

⁷ Kim olduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunan Aristeas'ın, anlatılarındaki tutarsızlık ve abartı sebebiyle kurgusal bir yazar ve şair olma olasılığı da bulunmaktadır (Rajak 2008: 178 vd.).

⁸ Antik Mısır'ın İskenderiye kentinde kıyıya yakın konumda bir ada olup daha sonra bir setle anakaraya bağlanmıştır. Antik dünyanın yedi harikasından biri olan İskenderiye Feneri bu ada üzerine inşa edilmiştir.

Yetmiş iki olan çevirmen sayısı ve yetmiş iki günlük çeviri süresi dikkate alındığında, aktarılan bilgilerin pek de gerçekçi olmadığı akla gelmektedir (Rajak 2008: 191 vd.). Aristeas'ın mektubu olarak bilinen yazının tamamıyla bir efsane olmadığı, kısmen bilgi içerdiği tahmin edilse de, Septuaginta çevirisinin hangi amaç ve hangi işlev için yaptırıldığına ilişkin kesin bilgi içeren bir kaynak bulunmamaktadır ve bu nedenle de ilgili çeviri, niteliği bakımından sağlıklı bir biçimde değerlendirilememektedir. “Ortaya çıkacak metnin törenselleşmiş bir kullanımı mı olacaktı? Örneğin sinagogda okunmak için miydi? [...] İbranca metinden kopya edilip de üzerinde çalışılacak bir metin miydi? Yalnızca eğitim amacıyla mı kullanılacaktı?” (Williams ve Wallace 1999: 53 vd.). Ancak mevcut çevirinin, muhtemelen çok sayıda çevirmenin katkısıyla yapılmış olması sebebiyle, dil kullanımı bakımından tutarlılık konusunda zayıflıklar içerdiği, yoğun bir biçimde kaynak odaklı bir çeviri olduğu saptanmıştır. Deyimlerin ve kalıp ifadelerin bire bir çevrilmiş olması nedeniyle, kullanılan Yunancanın anlaşılması zordur çünkü metnin bazı kesitlerinde ilgili dönemde kullanılan Eski Yunanca dilinden uzaklaşmıştır (Williams ve Wallace 1999: 54).

Bu noktada Septuaginta adlı çevirinin gerçekleştirildiği MÖ 3. yüzyılın koşulları genel itibariyle düşünüldüğünde, çeviriye ilişkin saptamaların sağlıklı yapılabilmesi için, çeviri tutumuna da etki edecek bazı gerçeklikleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Öncelikle ilgili dönemde özellikle dini metinlere ilişkin köklü bir çeviri bilincinin henüz mevcut olmadığını hatırlamak gerekmektedir. Bunun dışında siyasi gelişmelere bağlı olarak, yaşamın neredeyse her alanında olduğu gibi, çeviri esnasında da bir Yunanlılaştırma eğiliminin hâkim olduğunu gözetmek gerekmektedir. Tüm bunların dışında, ilgili dönemin koşulları gereği herkes gibi çevirmenlerin de dönemin yöneticisine duyulan saygı ve belki de korku sebebiyle çeviri tutumuna da yansıyan bazı stratejilerin gözetilmiş olduğunu söylemek doğru olacaktır. Septuaginta çeviri metninin niteliğini her şeyden önce bu etkenler şekillendirmiştir.

Septuaginta çeviri metninin niteliği uzun bir süre eleştirilmiş, hatta bazı Alman bilim kişileri, çevirinin yer yer oldukça yanlış ve kaynak metnin içeriğinden uzaklaşmış olduğu yargısını geliştirmişlerdir. Ancak bilim kişilerinin çeviri niteliğini eleştirdikleri dönemde, Septuaginta metnine ait özgün metinler hakkında bilinmeyenler de oldukça fazlaydı. Bilindiği üzere, İbranca metinler de tıpkı Arapçada olduğu gibi, ünlü sesler belirtilmeden yazılmaktadır. Bu durum, örneğin etken/edilgen gibi dil bilgisi yapılarını ve hatta doğrudan anlamı da belirleyen, ancak yazılmayan ünlü seslerin, metnin içeriği ve bağlamı bilinmeden doğru okunamayacağı anlamına gelmektedir. Farklı bir ifadeyle, bu durumda söz konusu metin, yazılmamış olan ünlü sesler için kullanılacak olası ünlü seslere göre anlam değiştirebilmektedir. Ayrıca bazı İbranca harfler de birbirine oldukça yakın görünümlere sahiptir; bir harfe küçük bir işaretin eklenmesiyle farklı bir harf ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği üzere, Tevrat gibi dini anlamda oldukça büyük bir önem taşıyan metinler, ilgili dönemin olanakları çerçevesinde çoğaltılıp aktarılabilmekteydi. İlgili dönemlerde matbaanın henüz mevcut olmaması sebebiyle çoğaltma el yazısıyla yapılmaktaydı ve gerek ünsüz harflerin yazılmaması gerekse İbranca harflerin birbirine oldukça benzemesi sebebiyle, metinlerin çoğaltılması sırasında maddi hata ya da yanlış okuma veya farklı yorumlama olasılığı da oldukça yüksekti. Bu bağlamda Septuaginta çevirisinin niteliğine ilişkin değerlendirmeler için kullanılan kaynak metninin de çoğaltılmış, yani el yazısıyla kopyalanmış nüshalar olduğunu hatırlamak gerekmektedir.

Septuaginta çevirisinin yapıldığı dönemde kullanılan orijinal kaynak metnin artık mevcut olmaması sebebiyle, kopyalanarak sonraki dönemlere aktarılabilmiş olan kaynak metin nüshaları kullanılarak çeviriye bakılmıştır.

Ünsüz sesleri yazmayan İbrancanın okunmasının ve anlaşılmasının kolaylaşması bakımından hem ünlü sesleri içeren hem de gerekli görüldüğü yerlerde açıklayıcı notlar içeren ve bir tür yardımcı metinler olan mazoterik metinler de hazırlanmıştır. Mazoterik metinlerden ve birer kopya niteliğindeki aktarılmış metinlerden hareketle, Septuaginta çevirisinin yer yer kaynak metinden uzaklaştığı yargısına varılmıştır (Antes 2013; Sperber 1993: 143). Bu saptama temelinde araştırmacılara göre iki seçenek söz konusu olmuştur: Ya Septuaginta çevirisinin niteliği gerçekten zayıftı ya da el yazısıyla çoğaltılmış birer kopya olan (sözde) kaynak metinler ve (sözde) çeviri metinler, orijinal kaynak ve çeviri metinlerden farklıydı. Yani Septuaginta çevirisinin doğru kabul edilmesi durumunda, ya orijinal Tevrat metnindeki bazı ünsüz harfler, ünlü harflerin eksikliğinden dolayı yanlış bir yorumlamayla yanlış kopyalanmıştı ve buna bağlı olarak mazoterik metinlere yerleştirilen ünlü harfler de yanlış yerleştirilmişti ya da kopyalama sırasında maddi hatalar yapılmıştı. 20. yüzyılın ortalarında Qumran el yazmalarının⁹ ya da başka bir adıyla Ölüdeniz yazmalarının bulunmasıyla, hem Septuaginta çeviri metnine hem de ona ait orijinal kaynak metne ilişkin bilgi de elde edilmiş oldu. Nitekim Qumran el yazmaları yer yer orijinal Tevrat metninden kesitler ve alıntılar, yer yer de Yunanca Septuaginta metninden alıntılar içermektedir (Vermes 2005: 461-463). Orijinal kaynak ve çeviri metinlerine ilişkin elde edilen bu bilgiler, Septuaginta'nın güvenilir bir çeviri olduğunu, Septuaginta metninde çeviri hatası bulunmadığını ortaya koymuştur. Bilakis aslında çeviri metninin niteliğinin zayıf olmasından ziyade, gerçek kaynak ve çeviri metinlerinin, daha önce esas alınan ve orijinal kaynak metnin kopyaları olan kaynak ve çeviri metinlerinden farklı bir anlatıma ve içeriğe sahip olduğunu somutlaştırmıştır (bkz. Antes 2013: 38-45 ve Vermes 2005: 461).

Tevrat'ın Yunancaya çevirisinde İbranca bazı sözcükler stratejik bir tercih anlamında bilinçli olarak asıl anlamından uzaklaştırılarak aktarılmıştır. Örneğin *tavşan* anlamına gelen *lagos* sözcüğü, ilk Ptolemaios kralının oğlunun adı olduğu için, daha şiirsel bir ifade olan *kıllı ayak* ifadesi niteliğindeki *dasypous* sözcüğüyle, *kral* sözcüğü de, bir Ptolemaios sanı olan *basileus* sözcüğüyle çevrilmiştir. Bazı yaklaşımlarda da, çevirinin belirli noktalarında çevirinin dışına çıkılarak yorum yapıldığı öne sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre, Yunancaya kaynak odaklı bir çeviri tutumuyla aktarıldığında anlamayı zorlayacak kesitler yorumlanarak aktarılmıştır. “Örneğin *Tesniye*’deki (10,16) ‘bu nedenle yüreğinizin ön derisini sünnet ediniz’ tümcesi ‘acımasızlığınızı sünnet ediniz’ tümcesine dönüşmüştür” (Williams ve Wallace 1999: 55). Ayrıca çevirilerde örneğin ‘Rabbin eli’ gibi, Tanrı’nın insan bedenine sahip olduğunu yansıtan betimlemeler de ‘Rabbin gücü’ niteliğinde değiştirilerek aktarılmıştır ve bu tip değişikliklerin bilinçli olarak yapıldığı var sayılmaktadır (Williams ve Wallace 1999: 55 vd.).

⁹ Genel bir bakışla bugün Qumran el yazmaları MÖ 200-MS 70 arasına tarihlendirilir (Vermes 2005: 37). Qumran el yazmaları ya da Ölüdeniz Yazmaları, Museviliğin ve Hıristiyanlığın bilinen en eski yazılı kaynaklarıdır. Kısmen İbranca kısmen Aramca kısmen de Yunanca olarak, kâğıt, deri ve bakır plakalar üzerine yazılmış metinlerdir. Söz konusu metinlerin birleştirilmesiyle toplam beş yüz adet kitap oluşturulmuştur. Yazmalar, ilgili tarihlerde Qumran vadisinde yaşamış Yahudi bir dini topluluk olan Esseniler’in tarihçesini içermektedir (bkz. Vermes 2005; Temiztürk 2015).

Septuaginta çevirisinde Yunan kültürüne ilişkin yasal ve yönetsel terimler, uyarlama niteliğinde kullanılmıştır. Örneğin kaynak metinde olumlu bir bağlam içerisinde geçtiği yerlerde, kral anlamına gelen İbranca *melki* sözcüğü, Yunancaya genellikle, Mısır yöneticileri olan Ptolemaioslara verilen bir unvan olan *basileus* sözcüğüyle çevrilmiştir. Ancak *melik* sözcüğünün kaynak metinde eleştirel bir bağlamda geçtiği yerlerde çevirmenler stratejik ve tedbirli bir tutum sergileyip çeviride genellikle *buyurgan* anlamına gelen ve daha tarafsız bir üst kavram olan *arkhon* sözcüğünü tercih etmişlerdir (Williams ve Wallace 1999: 54 vd.). Bu çeviri tutumu, ilgili eseri tam anlamıyla Hellenistik dünyanın bir parçası haline dönüştürmüştür (Williams ve Wallace 1999: 55). Özünde Hellenistik dünyayla herhangi bir ilişkisi bulunmayan bir metnin çeviri esnasında Hellenleştirilmesi yani kültürel anlamda uyarlanması söz konusudur. Bu noktada, Hellenizasyon sürecinde çevrilmiş ya da yazılmış birçok eserde söz konusu olduğu gibi, erek okur kitlesinde yanıltıcı bir algının oluşması söz konusudur¹⁰.

Septuaginta çevirisinde her ne kadar çevirinin amacı ve öngörülen işlevi bilinmediği için çeviri eleştirisi yapmak mümkün olmasa da, genel itibarıyla kaynak metne oldukça bağlı bir çeviri tutumu gözlemlenmektedir. Septuaginta metninde kullanılan Yunancanın, İbranca konuşma kalıplarından önemli ölçüde etkilendiği ve kullanılan Yunancanın bu sebeple yer yer eğreti durduğu var sayılabilir. Örneğin *sanı, ün, utku* anlamına gelen Yunanca *doxa* sözcüğünün, çeviride *görkem* ya da *parıltı saçan Tanrının varlığı* ifadelerini dile getiren İbranca anlatım kalıplarının karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir. Metnin bazı noktalarında İbranca deyimler sözcüğü sözcüğüne Yunancaya çevrilmiştir. Örneğin *herhangi bir kimse* anlamına gelen İbranca *iş iş* deyimini, Yunancaya *anthropos anthropos* biçiminde çevrilmiştir. Türkçe *adam adam* anlamına gelen bu ifade, Türkçe dil kullanımında olduğu kadar Yunanca dil kullanımında da anlamsızdır. Septuaginta çevirisinde ayrıca İbranca bir ünlem olan *hinne* sözcüğü Yunanca bir emir kipi olan *idou* sözcüğüyle aktarılmıştır. Bunun dışında metnin cümlelerinin birçoğu, İbranca bir bağlacın bire bir çevirisiyle *ve oldu* anlamına gelen Yunanca *egeneto* ifadesiyle başlamaktadır. Bu tip çeviri kesitleri, Yahudi olmayan ve anadili Yunanca olan kişiler tarafından anlaşılmayacak nitelikte bir dil kullanımı sergilemektedir. (Williams ve Wallace 1999: 53 vd.)

İlgili dönemin koşullarında Septuaginta çevirisinin gerçekleştirilmesinin oldukça büyük ve zorlu bir görev olduğu ve güçlü bir destek olmadan gerçekleştirilemeyeceği bilinmektedir (Rajak 2008: 192 vd.). Bu anlamda Septuaginta çevirisi, Yunan kültürünün gücünün de bir simgesidir.

Septuaginta, Hellenist Yahudiler tarafından yaygın kullanılmıştır, ancak Hıristiyan kilisesi için de standart Yunanca kitap olarak kabul edilmiştir, yeniden çevrilmeye ya da kaynak metnin kullanılmasına gereksinim duyulmamıştır (Williams ve Wallace 1999: 52 vd.). Katolik inanca göre Septuaginta metni, tıpkı kutsal metin (*Apokryph*) olarak kabul edilen diğer metinler gibi, Eski Ahit'in ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak Evangelist inanca göre, çeviri niteliğine bağlı olarak Tevrat metninden daha fazla içeriğe sahip olduğu gerekçesiyle, Septuaginta metni *sözde kutsal* bir metindir

¹⁰ Örneğin Antik dönem yazar ve çevirmeni olan Philo, Musa'nın Yunan medeniyetinden çok daha önceleri yaşadığını bilmesine rağmen, kayıtsız şartsız her şeyi Hellenleştirme çabası içerisinde, eserlerinde Hz. Musa'yı has bir Yunanlı olarak tanıtmaktan kaçınmamaktadır (Williams/Wallace 1999: 60).

(*Pseudepigraphie*) ve Tevrat içeriğini tam yansıtmamaktadır. Farklı bir ifadeyle, Katolikler, Septuaginta'nın Tanah'ın ilk beş kitabının uygun bir çevirisi olduğunu kabul ederken Evangelistler, Septuaginta'nın Tevrat metninden daha fazlasını yani yorum ve eklemeler de içerdiğini savunmaktadırlar. Ancak 1545-1563 tarihleri arasında üç farklı oturumda İtalya'da gerçekleştirilmiş olan 19. Konsil olan Trient Konsilinde, Septuaginta'nın uygun ve güvenilir bir çeviri olduğu ve Eski Ahit olarak tam kabul edildiği açıklanmıştır. Buna rağmen, Katolikler ile Evangelistler arasında konuya ilişkin uzlaşmazlıklar günümüzde de devam etmektedir (bkz. Antes 2013).

2.2 Septuaginta adlı Çevirinin Önemi ve Tarihin Seyri üzerindeki Etkisi

Öncelikle, önemli kaynaklara sahip olmanın bir güç göstergesi olduğu propagandasını yaparak, güçlü bir lider, yani II. Ptolemaios, güncel işlevselliğini ya da olası kullanım yaygınlığını dikkate almanın yanı sıra, yabancı bir kutsal kitabın çevirisini kütüphanesine kazandırmakla prestij de kazanmıştır (Rajak 2008: 192). Bu bağlamda Tanah'ın Yunancaya çevirisi olan Septuaginta kısa vadede öncelikle II. Ptolemaios'un çıkarlarına hizmet etmiştir. Bu noktada, ilgili dönemde bilgi sahibi olmanın ve bunu sağlayabilecek çevirinin diplomatik düzlemde güç sahibi olmaya katkı yaptığı açıkça somutlaşmaktadır.

Ayrıca Septuaginta Hellenleşmiş Yahudilere de hizmet edecekti (Fabry 2007: 10). Ptolemaioslar için Yahudiler önemliydi, çünkü onlar hem Yahudiye'de emperyalist bir güç odağıydı hem de entelektüel bir topluluk olarak kabul edilmekteydiler (Rajak 2008: 192). Bu boyutuyla Septuaginta çevirisinin politik düzlemde stratejik bir anlam da taşıdığı somutlaşmaktadır.

Erken Hellenistik dönemde İskenderiye'de bulunan Yahudiler açısından Yunanlılaşmak bir ayrıcalıktı ve İskenderiye'deki Yahudi diasporası, MÖ 3. yüzyılın başlarında hızla Hellenleşmiştir (Hengel 2002: 75 vd.). Yunanca konuşan Yahudiler arasında hızla yayılan Septuaginta çevirisi (Hengel 2002: 76 vd.), hem tam anlamıyla Hellenleşmiş olup sadece Yunanca bilen Yahudilerin, kendileri için oldukça önemli olan Tanah'a erişimleri açısından faydalı olmuştu hem de Yahudilerin inancının da bir nevi "Hellenleşmesi" açısından Yahudilere bir tür prestij kazandırmıştı (Rajak 2008: 192 vd.). Bu açıdan da çevirinin, kutsal bir metnin asimile olmuş bir topluluğun erişimine açılması bağlamında taşıdığı önem ortaya çıkmaktadır. Bunun ötesinde çevirinin, çevrildiği dil sebebiyle o inanca saygınlık kazandırması durumu da gözlemlenmektedir.

Bir çeviri metni olarak Septuaginta'ya duyulan ilgi, her şeyden önce Tanah'ın ilk beş kitabının haricindeki bölümlerinin de izleyen dönemlerde Yunancaya çevrilmesinin kapısını aralamıştır. Örneğin MÖ 177 yılında Yesus bin Elyezer, yine Tevrat'ın bir bölümü olan "vaiz" yapıtını Yunancaya çevirmiştir (Williams ve Wallace 1999: 53). Ayrıca II. Ptolemaios döneminde gerçekleştirilen Septuaginta çevirisi, başka İbranca yapıtların da Yunancaya çevrilmesine esin kaynağı olmuştur (Fabry 2007: 10 vd.). Septuaginta çevirisinin yapıldığı dönemi izleyen yıllarda, Tevrat'ın tercüme edilmesine devam etme eğilimi de artmıştır (Rajak 2008: 193).

Bunun yanı sıra, içeriği bakımından önem arz etmesi ve yaygın bir okur kitlesine sahip olması nedeniyle Septuaginta, genel anlamda dini metinlerin Yunancaya

çevrilmesi için örnek teşkil etmiştir. Örneğin 2. yüzyılda Aquila'nın da bir dini metin çevirisi yaptığı bilinmektedir. Bunu izleyen dönemlerde de Theodotion'un ve Summakhos'un da yine birer dini metin çevirisi yaptıkları bilinmektedir (Williams ve Wallace 1999: 152).

Ayrıca Septuaginta'nın çeviri kokan metin üslubunun, kutsallığın simgesi haline dönüşerek kutsal metin yazar ve çevirmenlerin biçimini önemli ölçüde etkilemesi (bkz. Williams ve Wallace 1999: 54) de çevirinin etkileri bakımından dikkat çeken bir gelişmedir. Bu bağlamda Septuaginta adlı Tevrat çevirisinin, çeviri araştırmalarında karşılaşılan “kutsal metnin dokunulmazlığı” anlamındaki kaynak metin odaklı çeviri anlayışının da doğuşu olduğunu söylemek doğru olacaktır. Farklı bir ifadeyle, Septuaginta çeviri hareketinden sonra yapılacak olan çeşitli dini metin çevirilerinde, çevirmenlerin uzunca bir süre bu kaynak odaklı çeviri tutumunu benimsedikleri gözlemlenecektir.¹¹

Aramca konuşulan bölgeler haricindeki Yahudilerin Septuaginta'ya bağlı oldukları bilinmektedir. Bu da, diasporadaki Yahudilerin Hellenizasyon süreci sonucunda tek dilliliğe yöneldiklerini göstermektedir. Mısır'da Hellenleşmiş Yahudiler, Aramca konuşulan bölgelerdeki Yahudilerden, dillerinin artık sadece Yunanca olmasıyla ayrılmaktaydılar. Hellenizasyon sürecinden geçmiş bu Yahudilerin Tevrat'ı artık, bir çeviri eser olan Septuaginta olmuştur. Bu insanlar, kutsal topraklar ile bağlarını yaşatmaktaydılar. Bu hareketlilik ve Yunancaya yapılan çeviriler, Yahudi toplumunun içinden doğmuş olan Hıristiyanlığın bir dünya dinine dönüşmesinde de oldukça büyük bir rol oynamıştır (Williams ve Wallace 1999: 56). Bu bağlamda Hellenizasyonun yaşandığı bir dünyada Hellenleşmiş Yahudilerin kullandıkları Batılı dil aracılığıyla Batı dünyası ile kurdukları bağ düşünüldüğünde, Tevrat'ın İbrancadan Yunancaya çevirisi olan Septuaginta'nın, yüzyıllar sonra ortaya çıkacak olan Hıristiyanlığın da bir dünya dinine dönüşmesine önemli ölçüde etki ettiği anlaşılmaktadır. Farklı bir ifadeyle, Tevrat'ın Yunancaya bir çevirisi olan Septuaginta hareketinden sonra, gerek Tevrat'ın gerekse başka dini metinlerin de yine Yunancaya çevirisi konusuna ilgi ve merak artmıştır. Bunun sonucunda ilgili metinlerin okur sayısı da dini konulara katılım da artmıştır. Hıristiyanlığın doğduğu dönemlerde Yunancanın, Roma İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarında *lingua franca* olduğu ve birçok topluluk için ortak dili oluşturduğu düşünüldüğünde, bu süreçte genel anlamda çevirinin, noktasal anlamda da, (bir temel oluşturduğu için) Septuaginta'nın tarihsel ve dini gelişmeler üzerindeki etkisi yadsınmamalıdır. Özellikle bu bağlamda çevirinin, tarihe yön veren bir güç oluşturabileceği konusu açık bir biçimde aydınlanmaktadır.

3. Reşid Taşı Yazıtı

Reşid Taşı yazıtı da gerek çeviri tarihi gerekse kültür, medeniyet ve düşünce tarihi açısından oldukça büyük önem taşıyan bir yazıttır. Bu bağlamda Reşid Taşı yazıtının bulunma, çözümlenme ve izleyen tarihi dönemlere etki etme süreçlerini irdelemek, çalışmanın amacı doğrultusunda gerekli verileri elde etmek bakımından önemlidir.

¹¹ Örneğin 1611 yılında Kral I. James döneminde yapılan 'Authorized Version of the Bible' çevirisinde, kaynak metindeki deyimler dindarlık, ciddiyet, dinsel onur gibi değerlerin bir ifadesi olarak sözcüğü sözcüğüne aktarılmıştır (Williams/Wallace 1999: 54). Hieronymus'un İncil çevirisi döneminde yerleşik 'dokunulmaz kutsal' anlayışı temelindeki kaynak metin odaklılığı da bu duruma bir örnek teşkil emektedir (Yücel 2016: 54).

3.1 Hiyeroglif Alfabesinin Yüzyıllar Süren Gizemi

Mısır medeniyetine ait olan hiyeroglif alfabesi tahminlere göre MÖ 4. binyılda oluşturulmuştur ve üç bin yıldan daha fazla kullanılmıştır. Ancak buna rağmen bu yazı, bu uzun süreçten sonra politika ve din unsurlarının etkisiyle kaybolmuştur (bkz. Kayaoğlu ve Çetinoğlu 2013: 41). Büyük İskender MÖ 332 tarihinde Mısır'ı fethedince Mısır'da yönetim dilinin Yunanca olması (Ray 2008: 3), daha sonraları bu topraklara Hıristiyanlığın, ardından da Arap kültürünün yayılması sonucunda geçmişle bağlantı iki bin yıldan daha fazla bir süreliğine kopmuştur ve hiyeroglif yazısı tamamen unutulmuştur (Ray 2008: 10-14). Hiyeroglif yazısının unutulması, binlerce yıllık devasa bir medeniyete ilişkin tüm bilgilerin de bir sır perdesine bürünmesine neden olmuştur (bkz. Kayaoğlu ve Çetinoğlu 2013: 41, Ray 2008: 11).

Tarih ilerlediğinde, hiyerogliflerin, fikirlerin tasvir edildiği resimlerden mi, yoksa konuşulan bir dilin harflerinden mi oluştuğu sorusu cevapsız kalmıştır. MS 19. yüzyıla kadar, yani iki bin yıldan daha uzun bir süre boyunca, binlerce insan, bu sorunun cevabını ve hiyeroglif göstergelerinin arkasında yatan gizemin anahtarını aramıştır. Bu arayışın kayıtlı en erken çalışmaları arasında yer alan *Hieroglyphica* adlı çalışma, MS 5. yüzyılda Horapollo tarafından yazılmıştır. Ancak Horapollo'nun hiyeroglifleri anlamaya yönelik yaklaşımındaki yanlışlığı, Mısır hiyerogliflerine ilişkin araştırma yapan bilim insanlarını on beş yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca yanlış yönlendirmiştir (Ray 2008: 17-19). Yüzyıllar sonra (MS 9./10. yy) Arap tarihçileri Zünnun-ı Mısri ve İbn Vah Şiyye de, eski Mısır dili olan Kıptice dilini de kullanarak hiyeroglif yazısını anlamaya ve deşifre etmeye çalışmışlardır (Allen 1960).

15. yüzyılda hiyeroglif yazısına duyulan ilgi yeniden canlanmıştır. Antik dönem tarihçilerine ait metinler sayesinde Avrupalılar, Mısır'dan Avrupa'ya getirilen eserlerdeki hiyeroglif yazılarının kutsal yazıtlar içerdiğine ve hiyeroglif yazısını çözmeleri gerektiğine inanmışlardır (Allen 1960). Ancak o dönemde hiyeroglif yazısının, bir dile ait olan bir alfabe olarak değil de, kutsal ve gizli semboller olarak kabul edilmesi (Kayaoğlu ve Çetinoğlu 2013: 42) sebebiyle, bu yazının deşifre edilmesi bir türlü başarıyla gerçekleştirilememiştir.

17. yüzyılda Alman yazıbilimci Athanasius Kircher, Arap tarihçilerin uyguladığı yöntemden etkilenerek ve araştırdığı Uzak Doğu felsefeleri ile bizzat yürüttüğü din karşılaştırmaları çalışmalarından yararlanarak Kıptice ve Arapça sözlükler yardımıyla hiyeroglif yazısını çözmeyi amaçlamıştır. Kircher, Kıpti dilinin Eski Mısır dilinin bir türevi olması gerektiği saptamasını yapan ilk kişidir. Ancak Kircher de, hiyeroglifleri bir alfabe olarak değil, her bir göstergenin bir olguyu yansıttığı bir göstergeler bütünü olarak kabul etmiştir ve hiyeroglif yazısını çözmeyi hedeflemiş olsa da, bu yanlışlığı sebebiyle, çalışmaları başarılı bir sonuç vermemiştir (Ray 2008: 19-22).

Edward Stillingfleet (17. yy), William Warburton (17. yy), Georg Zoëga (18. yy) gibi yazıbilimciler, dilbilimciler, rahipler, bilginler ve tarihçiler birbirlerinin bilgilerinden de yararlanarak hiyeroglif yazılarını zaman zaman esrarengiz kutsal işaretler olarak zaman zaman ise gizemli bir kodlama dizgesi olarak ele almışlardır ve bu sırrı çözmek için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Ancak hiyeroglifleri çözümlene çabaları Kircher'den sonra da uzunca bir süre başarısızlıkla devam etmiştir.

3.2 Reşid Taşı Yazıtının Bulunma ve Çözümleme Süreci

3.2.1 Reşid Taşı Nerede, Kim Tarafından ve Ne Zaman Bulundu?

Reşid Taşı Mısır'ın kuzeyindeki Akdeniz kıyısında, Nil nehri deltasına yakın bir yerde, İskenderiye kentine 65 km uzaklıkta bulunan Reşid kentinde bulunmuştur. Taşın mevcut ölçüleri, 112 cm x 75 cm x 28 cm¹² ebatlarına sahip olmakla birlikte taşın üzerinde bulunan yazıların eksikliğinden yola çıkılarak, orijinal halinin yaklaşık 30 cm daha uzun olduğu tahmin edilmektedir. Reşid Taşı, Eski Mısır dilleri ve Yunanca olmak üzere üç dilli ve üç farklı alfabede yazılar içeren önemli bir yazıttır ve 1802 yılından beri¹³ İngiltere'de, *British Museum*'da sergilenmektedir (Callimahos 1970: 1 vd.).

Napoleon'un 1798 yılında Mısır'ı işgali sırasında Mısır'daki güçlerini arttırmak amacıyla taşıyan Fransız birliklerinde görevli üstteğmen Mühendis Pierre François-Xavier Bouchard 1799 yılında, bir liman kenti olan Reşid kentindeki St. Julien kalesinin genişletilmesiyle görevli olduğu bir sırada, üzerinde oldukça uzun bir metin bulunan ve Avrupalılar tarafından daha sonra "Rosetta" taşı olarak adlandırılacak olan, 760 kg ağırlığında eşi benzeri görülmemiş siyah bir granit taş bulmuştur (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 42; Saraç 1971: 41; Ray 2008: 4 vd., 34 vd.).

Mısır işgali sırasında Napoleon, oldukça bilinçli bir tutum sergileyerek işgal ettiği topraklar, o topraklarda yaşayan insanlar ve tarih hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilgiyle de prestij kazanmak istemiştir. Bu nedenlerle yanında bulundurduğu ekipte önemli dilbilimciler, tarihçiler, sanatçılar ve matematikçiler bulundurmak ve araştırma yapılması için tüm koşulları yaratmak konularında son derece titiz davranmıştır (Ray 2008: 25 vd.).

3.2.2 Reşid Taşı Ne Zaman, Kim Tarafından ve Neden Oluşturuldu?

Bulunmuş olan taşın olağandışı özelliği; aynı metnin, çözülemeyen eski Mısır dilinde *hiyeroglif* yazısı, o tarihe kadar bilinmeyen yine eski Mısır dilinde *demokit* yazısı ve Antik Yunan dilinde *Yunan alfabesiyle* yazılmış olmak üzere üç nüshasının yer almasıydı. Yazıtın içeriği, rahipler konseyi tarafından kabul edilen ve Mısır'ın 285. firavunu 13 yaşındaki V. Ptolemaios'un taç giyme töreninin birinci yıl dönümünde, MÖ 27 Mart 196 tarihinde, Memphis'te kraliyet kültürünü onaylayan bir kararnameden ibarettir (Walbank 1981: 119; Ray 2008: 8; Calimahos 1970: 2). Yazıt, ilgili kararnamenin yüzlerce kopyasının bulunduğu bilgisini içermektedir; nitekim günümüze kadar birkaç kopyası da ortaya çıkmıştır. B. İskender'in MÖ 332'deki işgalinden hemen sonra, Mısır'da konuşulan dillerden biri de Yunanca olmuş ve İskender'in ölümünden sonra Mısır'da kendi devletini kuran Ptolemaioslar döneminde Reşid Taşı yazılmıştır (Robinson 2006: 151; Ray 2008: 3; Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 43). Kendini firavun ilan eden Büyük İskender ve onun halefleri dönemlerinde yöneticilerin büyük bir bölümü yerli Mısır halkına yabancıydı. Bu durum da, yöneticilerle halk arasındaki mesafenin artmasına yol açmıştı. İsyan çıkma tehdidini hissettiğinde MÖ 196 yılında V. Ptolemaios da, halkın sempatisini kazanmak amacıyla, kendi yönetimine ilişkin

¹²http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=117631&partId=1

¹³http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=117631&partId=1

övgülerle dolu olan bir metni üç dilli ve üç alfabeli bir yazıt olarak hazırlatıp Mısır'daki tapınaklarda sergilemiştir (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 43; Budge 1893; Ray 2008: 132 vd.).

3.2.3 Yazıtın Çözümleme Süreci

Yazıt bulunduğu, taşın üst kısmında yer alan ve hiyeroglif yazısından oluşan bölüm büyük ölçüde zarar görmüştü, orta kısımda yer alan ve taşın bulunduğu dönemde henüz bilinmeyen demotik¹⁴ yazısından oluşan bölümle alt kısımda yer alan Yunanca yazıdan oluşan bölümler ise neredeyse tamdı (Ray 2008: 2 vd.). Yazıtın eksik kısımlarının da okunabilmesi ve hiyeroglif yazısının hızla çözümlenebilmesi için, İtalyan Giovanni Battista Belzoni, Mısır'a gidip taşın bir başka kopyasını bulmakla görevlendirilmiştir, ancak o dönemde herhangi bir kopya bulamamıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 44).

Yazıtın en önemli özelliği, o dönemde Antik Yunancanın çok iyi bilinmesiyle birlikte, hiyeroglif ve demotik yazıları henüz deşifre olmamışken, aynı içeriğe sahip bir metnin her üç dilde de yer almasıydı. Taşın önemini anlayan Fransızlar hemen yazıların kopyalarını oluşturup en önemli dilbilimcileri, yazıtı kullanarak hiyeroglif yazısını çözmekle görevlendirmişlerdir. Fransızlar baskılara dayanamayıp Mısır'dan çekilince, yazıt 1802'de İngilizlerin himayesine geçmiştir ve İngilizler de, hiyeroglif yazısını çözmeye çabalarını hızla başlatmışlardır, çünkü o dönemde bu görev bir tür güç gösterisine ve rekabete dönüşmüştür (Callimahos 1970: 2; Ray 2008: 4). İzleyen yıllarda yazıtın Yunanca kısmının İngilizceye, Fransızcaya ve Latinceye çevirileri yayınlanmıştır. Hiyeroglif ve demotik yazılarıyla yazılmış olan kısımlar ise "Tanrı'nın dilinin yazıları" olarak adlandırılmıştır (Callimahos 1970: 3).

Her ne kadar önde gelen ve işinin ehli dilbilimciler ve araştırmacılar görevlendirilmiş olsa da, hiyeroglif yazısında yer alan göstergelerin yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya ya da soldan sağa, sağdan sola doğru yön değiştiriyor olması ve yazıtta göstergelerin boşluksuz dizilişi, hiyeroglif yazısının çözümleme sürecinde önemli sıkıntılar yaratmıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 44). Danimarkalı Zoëga, sadece özel isimleri çevreleyen ve "kartuş" adı verilen oval şekilleri saptamıştır ve bu saptama, hiyeroglif yazısının olmasa da demotik yazısının çeviri ve deşifraj işlemini başlatabilecek nitelikte bir bulgu olmuştur (Ray 2008: 23 vd.). Fransız dilbilimci Silvestre de Sacy ise, hiyeroglif yazısıyla yazılmış metinde yer alan bazı özel isimleri tanımayı başarmış olsa da, uzun çabaları sonucunda hiyeroglif yazılarının, çözülmesi imkânsız gizemli yazılar olduğuna kanaat getirerek çalışmayı bırakmıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 45). De Sacy'nin ardından John David Akerblad, ilgili özel isimleri demotik yazısıyla yazılmış olan metinlerde bulmayı başarmıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 45). 1814 yılında İngiliz Thomas Young, çok önemli bir bulgu olan, hiyeroglif yazısının yönünü saptamayı başarmış olsa da, hiyeroglif yazısını çözümlenmeyi bir türlü başaramamış ve sonunda pes etmiştir (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 45).

Reşid taşının bulunmasından yaklaşık yirmi yıl sonra, 1822 yılında, kendisinden önce gerçekleştirilen çözümleme çalışmalarının verilerini de kullanarak, Fransız

¹⁴ Demotik yazısı, hiyeroglif yazısının basitleştirilmiş bir biçimidir ve Ptolemaios döneminde Mısır'da gündelik işlerde yaygın kullanılan bir yazı olmakla beraber halkın çoğunluğunun konuştuğu dille büyük ölçüde örtüşmektedir (Ray 2008: 3).

dilbilimci Jean-François Champollion¹⁵, hiyeroglif yazısını çözmeyi nihayet başarmıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 42; Calimahos 1970: 6 vd.; Ray 2008: 67 vd.).

3.2.4 Hiyeroglif Yazısı Hangi Yöntemle Çözümlendi?

Dil konusunda oldukça ilgili, donanımlı ve becerikli olan Champollion, Kıpti dilini de inceleyerek hiyeroglif göstergelerinin her birinin bir olguya değil bir sese denk geldiğini, ayrıca Kıptice yazı, Demotik yazısı ile hiyeroglif yazısı arasındaki benzerlikleri saptamıştır (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 47-48). Champollion, hiyeroglif yazısının, halkın hâkim olamayacağı ölçüde zor olması sebebiyle, halk arasında daha yaygın kullanılabilir basitleştirilmiş bir hiyeroglif yazısı türevi niteliğindeki Demotik yazının geliştirildiğini bulgulamıştır (Ray 2008: 3 vd., 44 vd.).

Champollion karşılaştırmalı dilbilim verilerini temel alarak Kıptice yazı ile Demotik yazıyı karşılaştırmış, bunun üzerine de bir demotik alfabesi kodlaması oluşturmuştur. Daha sonra da Demotik yazısı göstergeleriyle hiyeroglif yazısı göstergelerini eşleştirerek hiyeroglif yazısının nihai çözümüne çok yaklaşmıştır. Ancak Reşid Taşı üzerindeki eksik yazılar nedeniyle, başlatmış olduğu kodlama listesini başlangıçta sonlandıramamıştır. Reşid Taşı'nın nüshasına ihtiyacı olmuştur, ancak Champollion'un aynı zamanda maddi sıkıntıları da olmuştur ve insan kökenini merak edip araştırdığı için, kilise onu kınayıp desteğini ondan esirgemiştir. Champollion'un bulgulara olasılığı bulunan bilgilerle, kilisenin yaymakta olduğu bilgileri çürütebileceği kaygısı nedeniyle, araştırmaları engellenmeye çalışılmıştır. (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 47-48)

Daha sonra, üzerinde hem Yunanca alfabeyle hem de hiyeroglif yazısıyla çift dilli yazılmış bir metin olan Filay Dikili Taşı'nın 1815 yılında İngiliz arkeolog W. J. Barnes tarafından Philae'de bulunması, Champollion'un kodlama listesinde eksik kalan harflerin de tamamlanmasına vesile olmuştur. Taşta yer alan *Ptolemy* ve *Cleopatra* isimlerinin ortak harflere sahip olması, hiyeroglif yazısının nihayet çözümlenmesini sağlamıştır (Calimahos 1970: 6). Champollion'un deşifraj sürecinde atmış olduğu adımlar, hiyeroglif yazısının aydınlatılması sürecinin sadece ilk adımlarıydı. Champollion izleyen yıllarda yayınladığı bir eserinde bir ilk olarak eski Mısır diline ilişkin dil bilgisini dizgeleştirmiştir. Hiyeroglif yazısını araştırma ve deşifre etme süresi boyunca Champollion'un düşmanları ve onu eleştirenler olmuş olsa da, ölümünden 34 yıl sonra, 1866 yılında yine çift dilli olan *Canopus kararnamesi* bulunduğu anda, Champollion'un hiyeroglif yazısını çözümlene sürecinde izlediği yolun bütünüyle doğru olduğu tam anlamıyla teyit olmuştur (Calimahos 1970: 9).

3.2.5 Hiyeroglif nedir?

Yunanca *hieros* (kutsal) ve *glypho* (yazı) sözcüklerinden türeyen hiyeroglif kelimesi aslında “kutsal yazı” anlamına gelmektedir (Çetinoğlu ve Kayaoğlu 2013: 40). Hiyeroglif yazı sistemi, Sümerlerin yazıyı keşfetmesinden sonra Mısır'da geliştirilmiştir. Hiyeroglif yazısı hem resim hem de ses yansıtan niteliktedir, yani hem

¹⁵ Hiyeroglif yazısını çözümleyebilme hayaliyle Champollion (henüz 13 yaşında dil öğrenmeye merak salarak), aralarında Koptik dil de olmak üzere tam altı dil öğrenmiştir. Koptik dil, eski Mısır diliyle bağlantısı olan tek dildi ve bu bilginin yardımıyla Champollion hiyeroglif yazısını çözmeyi başarmıştır (Callimahos 1970: 5).

göstergelerden hem de harflerden oluşmaktadır (İnan 1992: 247-255). Champollion'a göre, hiyeroglif yazısı, hem resim hem sembol hem de harf içeren karmaşık bir dizgedir (Champollion 1824: 327). Günümüzde, Mısır hiyeroglif yazısının 700 adet farklı şekilden oluştuğu kabul edilmektedir ve insanların, hayvanların, bitkilerin ve nesnelere gözlemlenmesiyle geliştirildiği var sayılmaktadır. Hiyeroglif yazısında resim, sembol ve harflerin dışında, ilgili sözcüğün hangi bağlam içerisinde yer aldığına işaret eden belirleyiciler bulunmaktadır (Davies 1988).

Ağırlıklı olarak Mısırlı rahip ve kâtipler tarafından kullanılan ve *Hieratik* sözcüğüyle anılan özgün hiyeroglif yazısı zaman içerisinde önemli bir gelişme ve genişleme gösterip oldukça karmaşık bir hal alınca, yazının halkın da kullanıp anlayabileceği, basitleştirilmiş bir türevi oluşturulmuştur: *Demotik* (halk dili) (Adkins ve Adkins 2000). İlerleyen dönemlerde Demotik dil ve yazıdan Kıptice (*Koptik* dil) türemiştir (Ray 2008: 17).

Hiyeroglif yazısı yoğun olarak papirüslerde, bunun dışında nesnelere, kitabelere, duvar resimleri yazıtlar ve anıtlar üzerinde de bulunmuştur (Saraç 1971: 39).

3.3 Reşid Taşı Yazıtının Çözülmesi: Çevirinin Önemi ve Tarihin Seyri üzerindeki Etkisi

Reşid Taşı yazıtının bulunması ile hiyeroglif yazısının çözülmesi arasındaki sürece bakıldığında, Hiyeroglif ve Demotik dillerinin ve yazılarının çözülmesinin çok uzun ve zahmetli bir süreç olduğu, buna rağmen tarih boyunca farklı kültürlerden insanların bu sır perdesini aralamak için istikrarla mücadele ettikleri somutlaşmaktadır. Yüzyıllar süren çözümlenme çabalarına bakıldığında, yazının deşifrajının ne denli önemli ve değerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak Champollion'un da vurgulamış olduğu gibi, yazıların deşifre edilmesi sadece bir başlangıç olmuştur. Sürecin devamında Mısır medeniyetine ait metinlerin çevirileri gerçekleştirilmiştir. Hiyeroglif yazısının çözülmesinin ardından, hiyeroglif yazısıyla yazılmış ve o güne dek gizemli birer kutsal yazı olarak kabul edilmiş metinlerin çevirileri, kaybolmuş kocaman bir medeniyetin sırlarını aydınlatmıştır. Eski Mısır'a ait binlerce yıllık metinlerin içeriğine çeviri yoluyla ulaşılması, bir tarih arşiv hazinesinin gün ışığına çıkmasına neden olmuştur. (İnan 1992: 254 vd.)

Reşid Taşı bulunmadan önce, insanlar erken Mısır medeniyetini, Arapların Yunanca eserleri Arapçaya çevirisinden ve Arapçadan çevirilerin Batı dünyasına ulaşması yoluyla anlamaya çalışmışlardır. Ancak bu eserler, nesnel bilgilerden ziyade, kişisel algı ve yorumlamalardan oluşmaktadır; Mısır medeniyeti büyücülerle dolu sihirli bir dünya olarak betimlenmektedir. Bunun sebebi, Mısır hiyerogliflerinin, insanlık tarihinin kaybolmuş olduğu iki bin yılı aşkın uzunca bir dönem boyunca unutulmuş olmasıdır. (Ray 2008: 17 vd.)

Reşid Taşı oldukça eski bir döneme ait olsa da, çağdaş dünyanın da önemli bir simgesidir, çünkü bu döneme insanlık tarihinin en uzun ve en zengin kesitlerinden birini kazandırmıştır. Geçmişe ilişkin bellek oluşturmak, kimlik oluşturmak demektir ve bu nedenle de Reşid Taşı'nın çözülmesi, Mısır medeniyetine ilişkin metinlerin artık okunabilmesi ve çevrilebilmesi, ortak kimliğimizin de bir amblemidir (Ray 2008: 6

vd.). Reşid Taşı geçmişimiz hakkında bilgi verdiği gibi, geleceğimize de ışık tutmaktadır (Ray 2008: 7).

Reşid Taşı gibi çok dilli bir yazıtın çevirisi, farklı kültürlerin kapılarının birbirine doğru açılmasında anahtar görevini görmektedir (bkz. Eruz 2010: 33 vd.). Reşid Taşı'nın araştırılması ve çevrilmesi sayesinde *Mısır bilim* diye adlandırılan ve Eski Mısır medeniyetini araştıran bir bilim dalı oluşarak geçmiş bin yıllarda yaşayan insanların yaşam biçimi, düşünsel düzeyi, araç gereçleri konuları büyük ölçüde aydınlatılabilmektedir (Ray 2008: 76 vd.). Hiyeroglif yazısının çözülmesinin ve Eski Mısır dilinde yazılmış metinlerin günümüz dillerine çevrilmesinin belki de en önemli sonuçlarından biri, hiyeroglif yazısıyla yazılmış papirüslerden aritmetik, geometri, cebir, yüz ölçümü, hacim ölçme, insan anatomisi, tıp, tıbbi ecza üretimi, astronomi gibi birçok alanda değerli bilgilerin elde edilebilmesidir (bkz. Saraç 1971: 39 vd.). Günümüzde modern bilimlerin temelinde Eski Mısır medeniyetine ait bilgiler hala yer almaktadır. Çeviri sayesinde, Eski Mısır medeniyeti insanların mistik, büyücü ve sihirli bir dünyada değil; bilincin ve düşünsel etkinliklerin oldukça gelişkin olduğu zengin bir dünyada yaşadıkları kanıtlanmıştır (İnan 1992: 254 vd.).

Hiyeroglif yazısının çözümlenmesinin bir de din dünyasına yansıyan etkisi olmuştur. Hiyeroglif yazısının çözümlenmesinden önceki dönemde Kilise, İncil'i ve özellikle Eski Ahit'i temel alarak, Nuh Tufanı'nı MÖ 2349 yılına tarihlenmiştir. Elbette Kilise'ye göre İncil esastı ve bir kutsal kitap olarak hatasız kabul edildiği için, İncil'de yazılı olduğu gibi, bu tufan yeryüzündeki tüm medeniyetleri yok etmiştir. Champollion'un hiyeroglif yazısını çözüp Eski Mısır medeniyetinin varlık sürecini, İncil'deki bilgileri çürütecek biçimde saptama olasılığı, kiliseyi oldukça kaygılandırmıştır (Kayaoğlu ve Çetinoğlu 2013: 48). Nitekim Champollion'un bulguladığı tarihler, İncil'de yer alan bazı bilgilerle örtüşmemiştir ve 19. yüzyılda olduğu gibi, günümüzde de hala din ile bilim arasındaki anlaşmazlıkları yansıtmaktadır (Ray 2008: 98 vd.).

Ray (2008), anlamının ancak bilinenden yola çıkılarak bilinmeye doğru gidilen yolda gerçekleşebileceğini ifade eder. Bu yaklaşım bir boyutuyla bilinen Yunanca ile bilinmeyen Eski Mısır dili arasındaki ilişkiye işaret etse de, bir boyutuyla da çevirinin özsel anlamını simgelemektedir. Çeviri, bilinmeyen bir dünyanın bilinen bir dünyaya açılmasıdır ve bu bağlamda sadece dil aracıyla yapılan teknik bir iş değil, insan tarihini ve düşünsel dünyayı önemli ölçüde biçimlendirebilecek değerli bir olgudur.

Mısır hiyeroglifinin çözümlenmesi sayesinde kültürlerarası etkileşimin boyutları hakkında da bir öngörü geliştirebilmek mümkün hale gelmiştir. Örneğin Mısır medeniyeti inancı, Antik Yunan inancı ve Hıristiyanlık inancı kıyaslanarak irdelendiğinde, *öteki dünya* anlayışına ilişkin çeşitli öykü ve anlatıların benzerlik gösterdiği görülmektedir (Herodotos 1983: 48-49; James 1933: 129; Freeman 2003: 198). Bu bağlamda, daha sonra oluşan inançların Mısır'dan önemli ölçüde etkilenmiş olduğu anlaşılmıştır (Dürüşken 2000: 129; Budge 2001: 48-56). Elbette bu etkileşimlerin açıklanabilmesinde çeviri de önemli bir rol oynamaktadır.

4. Sonuç: Septuaginta ve Reşid Taşı Çevirisinin Tarihi Önem ve Etkileri

Bir çeviri eser olan Septuaginta'nın oluşum koşullarına ve çevrildikten sonraki süreçte yarattığı etkilerine bakıldığında, Septuaginta çeviri hareketinin tarihi, siyasi, sosyal, kültürel ve dini anlamda oldukça önemli bir rolü olduğu somutlaşmaktadır.

Her şeyden önce, Septuaginta'nın hazırlandığı dönemde, ünlü İskenderiye kütüphanesine bir çeviri eser kazandırması, ilgili dönemin kralı II. Ptolemaios'a diplomatik düzlemde güç ve prestij kazandırmıştır. Söz konusu çevirinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamak II. Ptolemaios için aynı zamanda politik düzlemde stratejik bir hamle yapmak anlamına da gelmekteydi çünkü Tevrat metninin çevirisi, halkın önemli bir kısmını oluşturan Yahudilere bir hizmet vererek onların sempatisini kazanmak demektir.

Çevirinin önemi ayrıca Hellenleşmiş Yahudilerin dini kitaplarının artık bir çeviri eser olan Septuaginta'nın olmasıyla belirginleşmektedir. İlgili dönemde Hellenizasyon sürecinden etkilenmiş Yahudiler, çeviri sayesinde kendi dini inançlarına ait olan temel kitabın içeriğine ulaşabilmişlerdir. Çeviri bu noktada, dini inancı yaşatmanın aracını oluşturmaktadır. Tüm bunların dışında İbrancadan Yunancaya yapılan Septuaginta çevirisi sonucunda, Yunan toplumunun Yahudi inancını anlamaya başladığı ve Hellenizasyon sürecinin devam ettiği bir ortamda, bu dinin aynı zamanda bir tür saygınlık kazandığı algısının da oluştuğu anlaşılmaktadır. Büyük kral tarafından bir azınlığın kutsal kitabının Yunancaya çevrilmiş olması, resmi otoritenin bu azınlığa verdiği değer göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim Mısır'daki Yahudilerin akrabalarının yaşadığı Filistin coğrafyası, Güney Suriye'nin komşusudur ve Güney Suriye her dönemde Ptolemaioslar ile Seleukoslar arasında savaş nedeni olmuştur. Dolayısıyla Yahudilerin sempatisini kazanmak, politik ve stratejik açıdan önem taşımaktadır. Bu bağlamda politik gelişmeler çerçevesinde dilin ve çevirinin, dinlerin ve kültürlerin hiyerarşisini de belirlediği gözlemlenmektedir.

Septuaginta'nın örnek alınarak zaman içerisinde hem Tanah'ın diğer bölümlerinin hem de başka dini metinlerin çevrilmesine ilgi duyulmaya başlanması, bir çeviri hareketinin tarih süreci üzerinde yarattığı etkinin bir başka boyutunu somutlaştırmaktadır. Ancak Septuaginta izleyen dönemlerde sadece başka çeviri hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlamamıştır, aynı zamanda Septuaginta metninin biçimi daha sonraki dönemlerde yaşamış yazar ve çevirmenleri de etkisi altına almıştır. Her ne kadar Septuaginta adlı Tevrat çevirinin biçimi Hellenizasyon kaynaklı oluşmuş ve çevirmenler tarafından bilinçli kullanılmamış olsa da, Septuaginta'nın, çeviri araştırmalarında karşılaşılan "kutsal metnin dokunulmazlığı" anlamındaki kaynak metin odaklı çeviri anlayışının da doğuşu olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Tüm bunların dışında Septuaginta'nın başka etkenlerle birlikte yarattığı belki de en önemli etkilerden bir tanesi, Hıristiyanlığın da kökeni olan Yahudi dininin Yunanca konuşulan geniş coğrafyada tanınmasını sağlamış olmasıdır. Bu durum, yüzyıllar sonra doğan ve Yahudilikle yakın benzerlikler taşıyan ve ilk beş kitabı Tevrat'la aynı olan Hıristiyanlığın bir dünya dinine dönüşmesine katkı sağlamıştır. Başka bir ifadeyle bu süreç, çevirinin salt işlevsel ve teknik bir olgu olmaktan öte, bir dinin yayılmasını sağlayabileceğine ve hatta yeni bir dinin doğmasının temelini atabileceğine örnek teşkil etmektedir.

Reşid Taşı üzerinde yer alan farklı dillerin çözümlenmesi ve o dilde yazılmış metinlerin içeriğine çeviri yoluyla ulaşılmışının kültür, medeniyet ve düşünce tarihi bakımından etkileri de en az Septuaginta çevirisinin yarattığı etkiler kadar büyük bir önem taşımaktadır.

Eski Mısır dillerinde yazılmış metinlerin Reşid Taşı'nın bulunmasını izleyen dönemlerde çevrilmesi, öncelikle, yaklaşık dört bin yıl boyunca kayıp kalmış devasa bir medeniyete ilişkin bilgilere ulaşılmışını sağlamıştır. Farklı bir ifadeyle bu, çevirinin, insanlık tarihine ilişkin oldukça büyük bir bilgi boşluğunu kapattığı anlamına gelmektedir.

Mısır medeniyeti hakkında doğru ve yorumsuz bilgiye ancak, Eski Mısır dilinden yapılan çeviriler sonrasında ulaşılmıştır. Bu sayede Mısır medeniyeti, büyücülerle dolu sihirli bir dünya imgesinden kurtulup, hak ettiği, araştırmacı ve özellikle de bilgi bakımından varlıklı bir medeniyet imgesini kazanmıştır. Bu bağlamda çevirinin, tarihi bilgileri doğru oluşturma gücü ortaya çıkmaktadır.

Çalışma sonucunda elde edilen bilgiler aynı zamanda, Reşid Taşı'nın ve bu bağlamda yapılan çevirilerin aslında insanlığın ortak kimliğinin de bir simgesi olduğunu göstermektedir, çünkü bilindiği üzere, günümüzü doğru anlamak ve geleceğe ışık tutmak, ancak tarihi gelişmeleri bilmekle olanaklıdır. Hieroglif yazısıyla yazılmış eski papirüslerdeki metinlerin çevrilmesiyle, aritmetik, geometri, cebir, yüz ölçümü, hacim ölçme, insan anatomisi, tıp, tıbbi ecza üretimi, astronomi gibi birçok alana ilişkin değerli bilgiler elde edilmiştir ve bu alanlar bu sayede izleyen dönemlerde geliştirilebilmiştir. Çeviri bu noktada, bir tür "ortak aklın" gelişmesi anlamında farklı kültürlerin kapılarının birbirine doğru açılmasını sağlamaktadır.

Tüm bu verilerin dışında Nuh Tufanı'nın tarihlenmesi bağlamında Reşid Taşı çevirisinin aynı zamanda, dini metinlerin tarihi bilgilere dayanmakla birlikte kısmen kurgudan da ibaret olabileceği düşüncesinin gelişmesine neden olduğu ortaya çıkmıştır. Bu noktada da çevirinin, salt dilsel bir aktarma işlevinin ötesinde, dini, ideolojik ya da bilimsel düzlemlerde önemli bir rol oynayabileceği sonucuna varılabilir.

Septuaginta ve Reşid Taşı çevirilerine ilişkin tüm bu verilere bakıldığında, çevirinin, sadece dil aracıyla yapılan teknik bir iş değil, insanlık tarihini ve düşünsel dünyayı önemli ölçüde biçimlendirebilecek değerli bir olgu olduğu belirginleşmektedir.

Kaynakça

- Adam, Baki** (1997): "Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, s. 359-404.
- Adkins, Lesley / Adkins, Roy** (2000): *The Keys of Egypt: The Obsession to Decipher Egyptian Hieroglyphs*. New York: Harper Collins.
- Allen, Don Cameron** (1960): "Predecessors of Champollion". *Proceedings of the American Philosophical Journal* (5/104), s. 527-547
- Antes, Peter** (2013): "Bibel und Koran. Ein Vergleich 1/2." *Sommeruni in der Leibniz-Stadt Hannover*, 28.08.-13.09.2013. Universität Leibniz, Hannover. Video: <https://www.youtube.com/watch?v=IprVKE3DrsQ>

- Budge, E. A. Wallis** (1893): *The Resit Stone: From The Mummy. Chapters on Egyptian Funeral Archaeology*. Cambridge: University Press.
- Budge, E.A.Wallis** (2001/1899¹): *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri* (Çev.: Rengin Ekiz). İstanbul: Ege Meta Yayınları.
- Byrd, Melanie** (1998): "The Napoleonic Institute of Egypt." *Napoleonic Scholarship: The Journal of the International Napoleonic Society* (1/2), http://www.napoleon-series.org/ins/scholarship98/c_institute.html
- Callimahos, Lambros D.** (1970): *The Rosetta Stone and Its Decipherment*. NSA Crypto-Mathematics Institute.
- Champollion, Jean-François** (1824): *Précis de système hiéroglyphique*. Paris, 1931.
- Çoban, Hacı** (2011): *Arami Göçleri*. TÜBAR XXIX, Bahar, s. 91-102.
- Dürüşken, Çiğdem** (2000): *Roma'nın Gizem Dinleri. Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Fabry, Heinz-Josef** (2007): "Neue Aufmerksamkeit für die Septuaginta. Einführung in das Thema der Tagung". Fabry, H.J. / Böhler, D. (ed.). *Im Brennpunkt: Die Septuaginta. Band 3. Studien zur Theologie, Anthropologie, Ekklesiologie, Eschatologie und Liturgie der Griechischen Bibel*, Stuttgart 2007, s. 9-26.
- Freeman, Charles** (2003/1996¹): *Mısır, Yunan ve Roma. Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (Çev.: Suat Kemal Angı). Ankara: Dost Kitabevi.
- Galanti, Avram / Ceviz, Nurettin / Yıldız, Musa** (2004): "Türkiye ve Sami Dilleri". *Nüsha Dergisi* (4/15), s. 97-106.
- Hengel, Martin** (2002): *The Septuagint As Christian Scripture. Its Prehistory and the Problem of its Canon*. Edinburgh&New York: T&T Clark.
- Hengel, Martin** (1980): *Jews, Greeks and Barbarians. Aspects of the Hellenization of Judaism in the pre-Christian Period*. (Çev.: John Bowden.) Philadelphia: Fortress Press.
- Herodotos** (1983): *Herodotos Tarihi*. (Çev.: Mümtelim Ökmen / Azra Erhat.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İnan, Afet Ayşe** (1992): *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- James, Edwin Oliver** (1933): *Origins of Sacrifice*. California: Kennikat Press.
- Kade, Otto** (1980): *Die Sprachmittlung als gesellschaftliche Erscheinung und Gegenstand wissenschaftlicher Untersuchung*. Leipzig:VEB (Übersetzungswissenschaftliche Beiträge 3).
- Kayaoğlu, M. Naci / Çetinoğlu, Ayşe** (2013): "Mısır Hiyerogliflerini Çözümüne Götüren Dilbilim Anahtarları". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* (5/17), s. 39-52.
- Kitapı Mukaddes Şirketi**: <https://www.kitabimukaddes.com/kutsal-kitap-hakkinda-bilgilendirme-ve-tam-metni/> (15.03.2017)
- Momigliano, Arnaldo.** (1998⁶): *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*. New York: Cambridge University Press.
- Rajak, Tessa** (2008): "Translating the Septuagint for Ptolemy's Library: Myth and History". Frey, Jörg (ed.). 2008. *Die Septuaginta - Texte, Kontexte, Lebenswelten*. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 176-193.
- Ray, John** (2008): *The Rosetta Stone: And the re-birth of ancient Egypt*. London: Profile Books.
- Reiß, Katharina / Vermeer, Hans J.** (1991/1984¹): *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen.
- Robinson, Andrew** (2006): *The Last Man Who Knew Everything*. Oxford: Oneworld Publications.
- Saraç, Celal** (1971): *İyonya Pozitif Bilimi. Temel Kaynakları ve Etkileri*. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.

- Seleskovitch, Danica / Lederer, Marianne** (1984): *Interpréter pour traduire*. Paris.
- Sperber, Alexander** (1993): “Neuesete Studien über das masoterische Hebräisch”. Meyer, Rudolf/Bernhardt, Waltraut (Herausg.). *Beiträge zur Geschichte von Text und Sprache des Alten Testaments. Gesammelte Werke*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Stolze, Radegundis** (2011): *Übersetzungstheorien*. Tübingen: Narr Verlag.
- Temiztürk, Halil** (2015): “Ölü Deniz El Yazmaları ve Tarihteki Yeri”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2/1), s. 63-87.
- Tosun, Cengiz** (2005): “Dil Zenginliği, Yozlaşma ve Türkçe”. *Journal of Language and Linguistic Studies* (1/2), October 2005, s. 137-154.
- Vermes, Gaze** (2005): *Ölü Deniz Parşömenleri*. (Çev. N. Çelebioğlu.) Nokta Kitap: İstanbul.
- Walbank, F.W.** (1981): *The Hellenistic World*. Fontana: Fontana Paperbacks.
- Wallace, Richard / Williams, Wynne** (1999): *Tarsus’lu Paulus’un Üç Dünyası*. (Çev.: Z. Zühre İlkelen.) İstanbul: Homer Kitabevi.